KETEBE

ISBN: 978-625-8904-27-7
© 2018 Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.

ketebe.com

Ketebe Yayınları: 1781 **Düşünce**

Yayın Yönetmeni
Furkan Çalışkan

Dizi Editörü
Yusuf Genç

Editörler
Mehmet Sami Baga
Özkan Şimşek

Yayıma Hazırlayan
Mert Can Aksoy

Düzelti
Sinem Turan

Kapak
Harun Tan

Mizanpaj
Özkan Kaya

1. BASKI

Ekim 2026
İstanbul

Ketebe Yayınları
Sertifika No. 49619
Maltepe Mahallesi Fetih
Caddesi No: 6 Dk: 2
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212 612 29 30
e-posta: ketebe@ketebe.com

Baskı ve Cilt
Sertifika No: 45030
Sena Ofset Ambalaj Matbaacılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Yakuplu Mah. 194. Sk.
Blok No: 1 İç Kapı No: 465
Beylikdüzü/İstanbul

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.'ye aittir. İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İslam Düşüncesinde Deizm Tartışmaları

ABDUNNASIR SÜT

KETEBE

Abdunnasır Süt

2000 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Gazi Üniversitesinde yüksek lisansını, Ankara Üniversitesinde doktorasını tamamladı. 2012-2013 yıllarında Georgetown Üniversitesinde misafir araştırmacı olarak bulundu. 2017 yılında doçent, 2023 yılında profesör unvanını aldı.

Akademik çalışmalarını İslam düşüncesi ve akımları, kelâm ve çağdaş inanç problemleri alanlarında sürdüren yazar, ulusal ve uluslararası akademik dergilerde yayımlanmış çok sayıda makale ve bilimsel esere sahiptir.

Başlıca eserleri arasında *İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler: Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımeşkî*, *Mu'tezile ve Ahlâk: Kādî Abdülcebbâr Örneği* ile *Basra ve Mu'tezile* bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

GİRİŞ 13

DEİZMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ
VE TARİHSEL ARKA PLANI 21

- Deizmin Mahiyeti ve Karakteristik Özellikleri 21
- Deizmi Doğuran Fikrî Zemin 33
- Deizmin Teizm Eleştirisi 44
- Ateizme Karşı Bir Ara Form Olarak Deizm 47
- Dehrîlik, Zındıklık ve Deizm 51
- "İslamî Deizm" Söylemi Üzerine Bir Değerlendirme 69

İLÂHÎ SIFATLAR BAĞLAMINDA DEİZM 79

- Deizmin Ulûhiyet Telakkisi 83
- Tanrı'nın Bilinmesine İlişkin Yöntemsel Yaklaşımlar 87
- İlâhî Sıfatların Varlığı ve Deizm 89
- İlâhî Sıfatların Nefyi (Ta'tîl) ve Deizm 95
- Kader ve Deizm 111
- Değerlendirme 130

ALLAH-ÂLEM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA DEİZM 135
Nedensellik 146
Sudûr 150
Maʿnâ Teorisi 165
Kümûn ve Zuhûr Teorisi 171
Değerlendirme 175
NÜBÜVVET BAĞLAMINDA DEİZM 179
Nübüvvetin İmkânı ve Gerekliliği 181
Nübüvvetin Temellendirilmesi 189
Nübüvvetin İmkânsızlığı ve İnkârı 203
Vahiyden Bağımsız Teklifin İmkânı 224
Değerlendirme 230
KAYNAKÇA 237

İlmi seven,
Âlime hürmet eden,
İlim meclislerinin müdavimi
Babam Hacı Ahmet'e ithafen

ÖNSÖZ

Aşkın bir Tanrı inancına sahip olanlar, tanrısal eylemin sınırlarını bilme ve belirlemenin insanın idrak kapasitesini aştığı hususunda hemfikirdir. Deizm de insanoğlunun tanrısal eylemin sınırlarına dönük bir inanma ve anlama biçimi olarak tezahür etmiştir. Tanrı'dan insana ve insandan Tanrı'ya doğru bir iletişim ve etkileşimin imkânına dayanan ve ilişkinin odağında teşekkül eden dinî inanç ve pratikler, deistik inanç biçiminde sorgulanmıştır. Bu sorgulama neticesinde Tanrı'nın âleme ve insana müdahalesini gereksiz görme inancı ortaya çıkmıştır. Tanrı'nın yetkinliğinden hareketle fiillerinin de kusursuz bir şekilde gerçekleştiği inancı, âleme müdahaleyi gereksiz kılmaktadır. Yine Allah'ın insana vermiş olduğu bilişsel kapasite vahiy ve peygamberliği ihtiyaç olmaktan çıkarmıştır. Bu çalışma bu minvalde teşekkül eden deistik anlayışın ya da deistik anlayışa yakın anlama ve inanma biçimlerinin İslam düşüncesinde var olup olmadığını konu edinecektir. Tanrı'nın mahiyeti, âlem ve insanla ilişkisi bağlamında ileri sürülen görüşlerde deizmin iz ve izdüşümleri aranacaktır.

Birinci bölümde deizmin kavramsal çerçevesi ve tarihsel arka planı özetle sunulmuş, İslam düşüncesinde dehrîlik ve zındıklık kavramlarının deistik bağlamda anlam çerçevesi belirlenerek dehrî, mülhid ve zındık olmakla itham edilen bazı isimlere ve onların görüşlerine özetle yer verilmiştir. Ayrıca "İslamî deizm" kavramının doğruluk değeri sorgulanmıştır. İkinci bölümde İslam düşüncesinde ilâhî sıfatların sübûtu ve nefyi bağlamında teşekkül eden ulûhiyet anlayışlarının deizm ile ilişkisinin imkânı konu edilmiştir. Özellikle sıfatların nefyi anlamında kullanılan ta'tîl inancı ile ilâhî ilim, irade ve kudret bağlamında yoğun tartışmalara sebebiyet veren kader inancı deistik bir bakışla değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde İslam düşüncesinde Allah'ın âlemle ilişkisi bağlamında tezahür eden yaratma, nedensellik, sudûr, ma'nâ, kümûn ve zuhûr gibi teorilerin deistik bir zeminde değerlendirilmesinin imkânı ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise peygamberlik olgusu çerçevesinde tartışılan nübüvvetin imkânı, gerekliliği, temellendirilmesi ve vahiyden bağımsız teklifin imkânı gibi konular ana hatlarıyla deistik bir yaklaşımla sunulmuştur. İslam düşüncesinde deistik inanç biçimlerinin orijin, iz veya izdüşümlerinin olup olmadığına ilişkin bir araştırma ve değerlendirme yapmak, deizmin günümüz dünyasında çok konuşulması ve tartışılması dikkate alındığında daha da önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın vücut bulmasına imkân veren Allah'a hamd olsun. Bir lütuf olarak ilâhî mesajı insanlara ulaştıran Allah'ın peygamberlerine de selam olsun. Bu çalışmanın teşekkülünde fikirlerinden istifade ettiğim kıymetli Prof. Dr. İbrahim Özdemir'e, bazı bölümlerini okuyarak tashih ve değerlendirmeleriyle katkı veren değerli mesai arkadaşlarım Doç. Dr. M. Zülfi Cennet, Dr. Öğr. Üyesi İlhan Baran, Dr. Öğr. Üyesi Hüsnü Turgut, Dr. Öğr. Üyesi Abdülbaki Kınsün'e teşekkür ederim. Hassaten yüksek lisans öğrencim Mustafa Barman'a, çalışmanın her bir sayfasını okuyup benimle birlikte tashih ettiği için

müteşekkirim. Bu çalışmanın editörlüğünü üstlenen Doç. Dr. Mehmet Sami Baga ve Dr. Öğr. Üyesi Özkan Şimşek'e öneri, eleştiri, değerlendirme ve katkıları nedeniyle şükran borçluyum. Ayrıca, eserin yayımlanma sürecine katkılarından dolayı Ketebe Yayınları'ndan Yusuf Gençe; titiz tashihleriyle çalışmayı yayıma hazırlayan Mert Can Aksoy'a ve yayınevinin diğer çalışanlarına teşekkür ederim.

Bu mütevazı çalışmanın İslam düşüncesinde deizm veya izdüşümleri olarak anlaşılabilecek hususlara bir nebze olsun açıklık kazandırması en büyük temennimizdir.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Abdunnasır SÜT

GİRİŞ

İnsanoğlu kendi varlığını ve yeryüzü serüvenini anlamlandırmak ister. Bu anlamlandırma ameliyesi de kişiyi varoluşsal sorularla muhatap kılar. Hiç kuşkusuz varoluşsal soruların başında evreni var eden bir yaratıcının var olup olmadığı, varsa bu yaratıcının nasıl bir varlık olduğu, âlemle ve insanla ne tür bir ilişki kurduğu gibi felsefî ve teolojik sorular gelmektedir. Bu tür sorulara verilecek cevaplar, kişinin dinî inancını belirleyecek ve varoluşunu teistik ya da ateistik bir zeminde anlamlandıracaktır. Bu sorulardan birincisine olumlu cevap verenler, yaratıcılarını bilme ve tanıma arayışı içine girdikleri gibi ona karşı sorumluluklarının neler olduğuna dair teolojik ve dinî problemlerle iştigal etmişlerdir. İlk soruya olumlu cevap verenlerin diğer sorulara verdikleri cevaplar ise kişilerin ulûhiyet anlayışını ve farklı inanç biçimlerini oluşturmuştur. Düşünce ve inanç tarihinde felsefe ve teoloji çevrelerince Tanrı-âlem-insan ilişkisinin keyfiyetine ilişkin yoğun tartışmalar, Tanrı'nın âlemle nasıl bir ilişki kurduğunu gösteren anlama ve inanma örnekleridir. Tanrı'nın mahiyetine dönük teolojik tartışmalar yaratıcının zâtı, sıfatları ve fiilleri bağlamında gerçekleşmiş; âlem ve insanla ilişkisi zâtı ve sıfatları muvacehesinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Söz konusu edilen varoluşsal sorular her insanın zihnini doğrudan ya da dolaylı bir şekilde meşgul etmektedir. Ancak bu tür problemleri kendisine temel uğraş alanı olarak gören düşünürlerin bu problemlere ilişkin görüşleri ve yaklaşımları daha bir ehemmiyet arz etmektedir. Filozof ve teologların varlık ve bilgi konularını temel uğraş alanı olarak belirlemeleri de bu tür soruları yanıtlamanın önemini ve imkânını göstermektedir. Tanrı fikri veya inancı üzerine yapılan değerlendirme ve tartışmalar, iki temel alan olan varlık ve bilgiden hareketle yapılmaktadır. Varlığın işleyişine ve birbirleriyle olan ilişkisine dair gözlem ve tecrübe ile aklî hükümlerden hareketle argümanlar üretilmektedir. Tüm ulûhiyet anlayışlarına ilişkin temellendirmeler bu iki alandan hareketle vuzuha kavuşturulmaya çalışıldığı gibi ateistik temellendirmeler ve argümantasyon da bu iki alandan hareketle yapılmaktadır. Çalışmamızın odağında yer alan deistik ulûhiyet tasavvurları da âlem (varlık) ve akıl (bilgi) merkezli bir düşünsel çerçevede temellendirilmektedir. Düşünce tarihinde deistik ulûhiyet tasavvurunu, makbul ve mâkul addetmeyen ve teizmden ziyade ateizmle ilişkilendiren görüş ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Bunun yanında deistik ulûhiyet biçiminin daha doğru bir inanç olduğunu ve gerçek dindarlığın ancak bu tür bir inanç türü ile mümkün olduğunu vurgulayan görüş ve değerlendirmeler de bulunmaktadır. Bu değerlendirmelerin sıhhatinin yanında İslam düşüncesinde deizmle ilişkilendirilebilecek konu ve isimleri esas alarak düşünce mirasımızda deistik yaklaşımların izdüşümlerini göstermek de önem arz etmektedir.

Deistik düşüncenin içeriğine ilişkin tartışmalar klasik zamandan beri varlığını sürdürmektedir. Bu çalışmada da İslam düşüncesinde deizmle ilişkilendirilebilecek konu ve isimler merkeze alınarak deizmin izdüşümlerinin izi sürülmüştür. Allah'ın zâtı ve sıfatları başta olmak üzere O'nun âlemle ve insanla ilişkisinin keyfiyetine dair ileri sürülen teorilerin hangilerinde deistik izler sürülebilir? Çalışmada

deizmle ilişkilendirilen konuların hangi yönden deizmle benzerliklerinin ya da farklılıklarının bulunduğu tespit edilmeye çalışılmış, bu konuların deizmle ilişkisinin imkânı ve doğruluk değeri de tartışmaya açılmıştır. Tanrı'nın âlemle ve insanla ilişkisizliği olarak nitelenebilecek bazı yaklaşımların düşünce mirasımızda nasıl yanıtlandığı ve eleştirildiği sunulmaya gayret edilmiştir. Klasik kelâm kitaplarındaki ulûhiyet bahisleri ve Allah'ın fiilleri başlıkları altında bazı ekol ve düşünürlerin ilâhî sıfatlara ve fiillere ilişkin yaklaşımlarında bu izler sürülebilir. Yine bir dinin aslî ilkelerini ve temel çerçevesini aldığı vahiyle (bilgi) belirleyen, aldığı bilgiyi ve değerleri tebliğ eden ve insanın yükümlülüklerini fiili olarak gösteren peygamberlik kurumuyla ilgili meselelerde deistik izler aranabilir. Özellikle kelâmcılar, bazı düşünürler ve ekollerin nübüvvete dönük eleştiri ve istifhamlarından hareketle geniş izahatlara girişmişlerdir. Kelâmcılar, peygamberlik bağlamında dile getirilen görüşlerin genelde dine ve özelde şeriata getirilen eleştirilerin doğruluk değerini aklî açıdan teistik bir bakışla ortaya koymuşlardır. Kelâmcılar bu konuda muazzam bir literatür oluşturmuş, ateizm ya da deizmin iddialarına karşı bilgi ve argüman üretmişlerdir. Nübüvvetin imkânı ve gerekliliği konusunda üretilen görüşler, yapılan temellendirme ve değerlendirmeler o günün deistik yaklaşımına önemli cevaplar içermektedir.

Bu çalışma, düşünce tarihinde metafizik ve teolojinin temel konusu olan Tanrı'nın âlemle ve insanla ilişki biçimi ve keyfiyeti gibi problematik bir konuyu yeniden değerlendirmeyi konu edindiği için önem arz etmektedir. Tanrı'nın âleme ve insana müdahale etmesine sınır çizen veya bu müdahaleyi imkânsız gören bir yaklaşımı ifade eden deistik tutumu, İslam düşüncesi literatürü bağlamında yeniden ele almak ve deistik tutumlar bağlamında değerlendirerek iz ve izdüşümlerini, benzerlik ve farklılıklarını belirlemek temel gayemizdir. Ayrıca deizme düşme tehlikesinin farkında olan Müslüman

filozof ve kelâmcıların bu tehlikeyi aşmak için hangi saiklerle yol aldıklarını ortaya koymak deistik eleştiri açısından mühimdir. Bu çalışmada yapılmak istenen İslam düşüncesi odağında genel olarak deizmin arkeolojisini ortaya çıkarmak, hangi görüş, teori ve yaklaşımların deizmle ilişkisinin kurulduğunu veya kurulabileceğini göstermektir. Deizmle ilişkilendirilen görüş, teori ve isimler üzerinde yapılan değerlendirmelerin kritiği önem arz etmektedir.

Temel başvuru kaynaklarımız Allah ile âlem ve insan ilişkisini, iletişimini ve etkileşimini konu alan klasik eserlerdir. Bunun yanında bu konular üzerinde yapılmış birçok çağdaş akademik çalışmaya da referansta bulunulmuştur. Klasik kaynaklarda Tanrı'nın zât ve sıfatları gibi temel konuları içeren ilâhiyat bahisleri, sıfatların varlık bulduğu ve tecelli ettiği âlemle ilişkisi gibi konular deistik bir zaviyede ele alınmıştır. Düşünürlerin ulûhiyet anlayışlarını izah etmek için başvurdukları ve benimsedikleri teşbih, temsil ve tenzih doktrinleri Tanrı-âlem ilişkisinin keyfiyetini de ortaya koymaktadır. Tenzih doktrini olarak beliren ve günümüzde negatif teoloji olarak da anılan yaratıcıyı sıfatlardan nefyetmenin Tanrı-âlem ilişkisini dinamik bir ilişki olmaktan çıkardığı tezi konu edilecektir. Yine Tanrı'nın âlemi yaratma biçimi ve âlemin işleyişinde müdahalesinin bulunup bulunmadığı, âlemin varlık kazanması ve işleyişini konu edinen; illiyet, sudûr, ma'nâ, kümûn ve zuhûr gibi teoriler deistik referanslar ışığında ele alınacak ve değerlendirilecektir. Bu teorilerin tanrısal irade, kudret ve ilim açısından ne tür sakıncalar doğurduğu kelâmî bir perspektifle değerlendirilecektir. Deistik çağrışımlara imkân veren bu tür teorileri ileri süren düşünürlerin bu tartışmaları yürüttükleri ilmî atmosferi dikkate alarak temel gayesini tespit etmek önem arz edecektir.

Bu çalışma, ismi ve kapsamı hakkında da bazı değerlendirmeleri icap ettirmektedir. Çalışmanın ana başlığında geçen "İslam düşüncesi" kavramının neyi ihtiva ettiğinin açıklanması

faydalı olacaktır. Çünkü çalışmada bahsedilen bazı fırka ve şahıs isimlerinin İslam'a nispetleri tartışmalıdır. Buna rağmen, bu isim ve fırkaların neden İslam düşüncesi şemsiyesi altında değerlendirildiği sorusu akla gelebilir. İslam düşünce mirasında Berâhime ve Sümeniyye gibi gayri İslamî fırkaların görüşlerinin eleştirilmesi ve Sâlih b. Abdülkuddûs (ö. 167/783), Ebû Îsâ el-Verrâk (ö. 247/861), İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913) ve Ebû Bekir Zekeriyyâ er-Râzî (ö. 313/925) gibi İslam'a nispeti tartışmalı isimlerin bulunmasının bazı tenkitleri beraberinde getirmesi normaldir. Çünkü bu isimler İslam düşünce tarihinde zındıklık ve mülhidlikle özdeşleşmiş isimlerdir. Bizim bu isimleri "İslam düşüncesi" kapsamında değerlendirmeye konu etmemizin temel gerekçesi, Müslüman düşünürlerin eserlerinde bu fırkaları ve isimleri esas veya referans alarak ulûhiyete ve nübüvvete ilişkin tartışma yürütmeleridir. İslam düşüncesinin varlık bulduğu ve gelişim gösterdiği ilmî ve kültürel ortam İslam düşüncesi kapsamından çıkarılamaz. Eş'ariliğin kurucu ismi Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935) de *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn* isimli eserinde İslam'a nispeti tartışmalı olan birçok isim ve fırkadan bahsetmektedir. Eş'arî'nin bu eserinin ismi, *İslamı Kabul Edenlerin Görüşleri ve Kıble Ehlinin Anlaşmazlıkları* olarak tercüme edilebilir. Ancak o da bu eserinde İslam dışı bir sürü isim ve fırkayı merkeze alarak; Allah, âlem, din, peygamber ve ibadet hakkında görüşlerini detaylı bir şekilde sunmakta ve kritik etmektedir. Benzer bir yaklaşımı diğer tabakat ve milel kitaplarında da bulmaktayız.

Deizm, Batı'daki Rönesans ve Reform hareketlerinden sonra Avrupa kıtasında ön plana çıkan ve bu süreçten sonra yaygınlık kazanan fikrî ve itikadî bir tutumdur. Bizim bu çalışmada konu edindiğimiz görüş ve teoriler bu tarihten çok daha önce dile getirilmiş ve tartışılmış konulardır. Yine bu çalışmada konu edinilen fırka ve isimler de tarihsel olarak çok daha önceleri yaşamışlardır. Bu teorileri ve düşünürleri kendilerinden

sonra varlık kazanan Batı'daki deistik görüşler bağlamında değerlendirmenin anakronizm içerdiği yönünde muhtemel bir eleştiri yapılabilir. Deizm, her ne kadar yakın dönemin teolojik ve felsefî tutumu olarak belirse de ve bu isimlendirme çok eskilere gitmese de deistik tutumun temel tezahürü olan Tanrı'nın âlem ve insan ilişkisizliği fikri, çok eskilere dayanmaktadır. Aristoteles'in (ö. MÖ 322) Tanrı'nın iradesinden bağımsız sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu olduğu bir evren tasavvuru, bazı tabiatçı filozofların varlık anlayışları ile Berâhime ve Sümeniyye'nin vahiy ve peygamberden bağımsız bir şekilde insanoğlunun yaratıcısını bilme imkânı ve kapasitesine sahip olduğu inancı çok daha eskilere gitmektedir. Dolayısıyla deistik tutumu ele almak, tarihsel olarak bir anakronizm içermemektedir. Bu çalışmanın amacı, İslam düşüncesinde deizmin var olduğu tezinden ziyade hangi tür izah ve inançların deistik anlayışlarla örtüştüğü, benzeştiği veya ayrıştığını ortaya koyarak deizmin izdüşümlerini göstermektir.

Klasik İslam düşüncesinde deizmin ya da deistik izlerin var olup olmadığına dönük kapsamlı bir çalışmanın bulunmayışı bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk etmiştir. Deizm bağlamında bazı isimler ve konulardan hareketle bazı akademik çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar genellikle Ebû Bekir Zekeriyyâ er-Râzî ve İbnü'r-Râvendî gibi tartışmalı isimler ve Berâhime'nin nübüvvet eleştirisi bağlamında gerçekleştirilmiş; bu isimler hakkında tebliğler sunulmuş, makaleler yazılmış ve tezler yapılmıştır.[1] Yine doğrudan deizm başlığı

1 Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

M. Emre Dorman, "Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2009); Şaban Ali Düzgün, "Tarihsel ve Çağdaş Yönleriyle Heterodoks Dinî Bir Kimlik Olarak Deizm," *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 19/3 (2021): s. 888-898; Vezir Harman, "Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Alem Tasavvuru," *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (NKUIFD) 3/1 (2017): s. 13-51; Mikail İpek, "Deizm, Berâhime ve Şirk Üçgeninde: Nübüvvet," *Kadim Akademi SBD* 6/1 (2022): s. 35-45; Turan Dikel, *İslam'ın Atomik Evren Anlayışı ve Deizm Eleştirisi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2022); Metin Yıldız ve Burhaneddin

altında olmasa da bazı kelâmcıların ve filozofların varlıkla ilgili teorilerinin deizmle ilişkisinin kurulduğu çalışmalar da söz konusudur. Ancak hem ontoloji hem de epistemoloji bağlamında bütünlükçü bir şekilde İslam düşüncesinde deizmi, deistik izdüşümleri ve buna yönelik eleştirileri konu edinen müstakil bir çalışma ile karşılaşmadık. Bu durum ve kanaat, bizi bahsi geçen konuyu ele almaya yönlendirdi. Umarız bu çalışma Tanrı-âlem ve Tanrı-insan ilişkisini deistik bir bakışla konu alan çalışmalara katkı sunacak bir metodolojiye ve fikrî içeriğe sahip olur.

Kıyıcı, "Zekeriyya er-Râzî'de Deist Yaklaşım: Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi". *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. s. 301-312.; İbrahim Aslan, "İmâm Maturidî'nin Deist Eleştirilere Karşı Nübüvvet Savunusu," *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014): s. 33-54; Mustafa Bozkurt ve Mehmet Kuyucu, "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi," *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11/2 (2020): s. 441-469.